

**ULLA WIKANDER, Kreuger's Match Monopolies, 1925-1930.
Case Studies in Market Control Through Public Monopolies,
Stockholm : Liber Förlag, 1979, 335 sayfa**

1967 yılında, iki firmanın birleşmesiyle kurulan Swedish Match Company (S.M.C.), kısa bir süre içinde yalnız İsveç'in değil fakat dünya kibrit piyasalarının en önemli kuruluşu haline gelmiştir. (*) Şirket'in bu başarısında, en büyük ortaklarından ve ilk başkanı Ivar Kreuger'in büyük bir payı vardır. Dönemin en önemli girişimcilerinden biri olan Kreuger'in, şirketin gelişmesinde ve dolayısıyla dünya kibrit piyasalarındaki kontrolü pekleştirmesinde, çeşitli ülkelerde sağladığı "kamu kibrit monopol-leri" önemli rol oynamıştır. Özellikle 1925 yılları sonrasında dünya kibrit piyasasında artan rekabet, Kreuger'i bu tip monopol anlaşmaları yoluna itmiştir. 1925 - 30 yılları arasında, Kreuger, S.M.C. veya S.M.C.'nin kontrolündeki şirketler —bazı hallerde paravan şirketler— aracılığıyla 15 ülke ile kibrit ithalât ve/veya üretimiyle ilgili monopol anlaşmaları yapmıştır. Bu anlaşmaların hemen hepsinde, koşulları daha çekici kılmak için, monopolle ilgili tazminatlar (kiralar) dışında, anlaşma yapılmış olan ülkeye bir de uzun dönemli bir kredi sağlanmıştır.

Ulla Wikander, Uppsala Üniversitesine verilmiş doktora tezinde, Kreuger'in 1925-30 yılları arasında, kibrit piyasasını devlet monopolleriyile kontrolünü incelemektedir. İnceleme, anlaşma yapılmış olan 15 ülkeden dördü —Türkiye, Estonya, Almanya ve Macaristan— ile böyle bir anlaşma yapılmamış olmakla birlikte, S.M.C. in girişimlerine önemli bir rakip olması dolayısıyla özel bir yeri olan Belçika'daki girişimleri kapsamaktadır.

Bu değerlendirme yazısında, Wikander'in çalışmasının Türkiye ile ilgili bölümü ele alınarak, bu firmanın ülkemizdeki girişimleri üzerinde durulacaktır. Wikander'in incelediği ülkeler arasına Türkiye'ye almış olması, ülkemizin kibrit piyasasındaki

(*) Bu kitaba dikkatimi çekmiş olan Prof. Dr. Fikret Adanır ile bu şirketlerle ilgili belge veren Tevfik Çavdar ile Doç. Dr. Mete Tunçay'a candan teşekkür borçluyum.

öneminden dolayı değildir. Türkiye S.M.C.'nin, 1920'lerde dikkatini çekmiş ve beş yılı aşan görüşmeler sonunda ancak 1930 yılında varılmış olan bir anlaşmayla kibrit inhisarı, bir paravan şirket aracılığıyla sağlanmıştır. Wikander, "tutarlı ve amaçları belli bir iktisat politikası uygulanması" (s. 18-19) halinde ufak bir ülkenin de isteklerini gerçekleştirmek için görelî olarak iyi şanslı olduğunu ileri sürerek, (Turkey, a case of national dedication) alt başlığı altında, S.M.C.'nin Türkiye'deki girişimlerini incelemektedir.

Türkiye'de kibrit üretimiyle ilgili ilk girişim, 1922 yılında yapılmıştır. Kibrit ithalindeki aksamalar sonucu iç fiyatların çok yükselmiş olmasından yararlanmak isteyen, Keşan kasabası eşrafının —özellikle Yahya Bey'in mali, Sabri Bey'in de teknik yönden— yardımlarıyla ilkel yöntemlerle çalışan bir fabrika (imalâthane) açılmıştır. Aynı kasabadaki fişek fabrikasıyla çevreden sağlanan hammaddelerin fiyat yüksekliği nedeni ile fabrika açılmasından sonra bollaşan ithalâtın ve düşen fiyatların rekabetine dayanamamıştır. Bir süre sonra, Almanya'dan sağlanan bazı araçlarla fabrika tekrar faaliyete geçmiştir. Fakat yine de bu faaliyet son derece sınırlı kalmıştır. (T.B.M.M., 21/2/340 : 207-8).

S.M.C. ise Türkiye'deki kibrit pazarıyla 1920'li yıllardan itibaren yakından ilgilenmeye başlamıştır. Türkiye kibrit ihtiyacını, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Belçika ve İsveç'ten sağlamaktaydı. Bu ülkelere son yıllarda bir de Sovyetler Birliği eklenmişti. S.M.C., İsveç'teki kontrolünü diğer ülkelerde yaymak amacındaydı ve Türkiye'deki pazarı ele geçirme çabaları, bu geniş çaptaki amacının ufak ama önemli bir bölümü idi.

S.M.C., önce bir Belçika sonra da Türkiye ile iyi ilişkileri olduğu söylenen bir Fransız Firması aracılığıyla Türkiye'deki kibrit tekeline ele geçirmeye çalıştı ve 1923 yılı sonlarında bunu elde edecek gibi göründü. Türk Hükümetine, kârın % 60'ı verilecekti... Buna karşılık kurulacak fabrikanın büyüklüğü için bir önkoşul konulmamıştı. Bu ise "risk"i ortadan kaldırarak, projeyi çekici hale getiriyordu. Anlaşma imzalandıktan sonra, S.M.C. ortaya çıkarak bu işte % 51 hisseye sahip olacaktı.

Ne var ki bu strateji, ilk beklentilerin aksine yürümedi. 1924 yılı ortasından itibaren, Türkiye kurulacak şirkette "ekseriyet

sahibi olma” ve “tüm kibritlerin Türkiye’de üretilmesi” vb. gibi bir dizi yeni koşul öne sürmeye başladı. Türkiye’nin tutumundaki bu değişikliği Wikander, Maliye Vekaleti Gelirler Umum Müdürlüğüne getirilen Ali Rıza Beyin, Türkiye’nin çıkarlarını koruyucu katı tutumuna bağlamaktadır. İyi eğitilmiş insan gücünün özellikle iktisadi ve mali alanlarda son derece sınırlı olduğu bir dönemde, yetenekli ve kurtuluş savaşı heyecanını taşıyan tek bürokratin bile ne derece büyük roller oynayabildiği, bu dönem Türkiye’inde sık sık görülen ve küçümsenmemesi gereken bir olaydır. Fakat Türk hükümetinin tutum değiştirmesinde başka faktörlerin de büyük etkisi olmuştur. Bunların başında Lozan Barış görüşmelerinin anlaşmayla sonuçlandırılmış olması gelmektedir. Bu anlaşma, Türkiye’nin gümrük resimlerini yükseltmesini 1929 başlarına kadar imkânsız kılmış oluyordu. Bu ise bir yandan gümrük vergisi gelirlerini bir yandan da koruma yokluğundan ülke içinde sanayi girişimlerini güçleştirici bir nitelik taşıyordu. Bu güçlükleri yenebilmenin bir yolu da, Devlet’in bazı mallarda “inhisar” alması olarak görülmüştür. Kibrit inhisarını devlet, böyle bir taşla iki kuş vurabilecek bir araç olarak görmeye başlamıştır.

Recep Peker, 1924 yılı başlarında “milli teşebbüsâtı iktisadiyemizin şayanı himaye bir numunesi...” olarak gördüğü Keskin Kibrit Fabrikasının ürünlerinin nasıl arttırılabileceğinin araştırılmasını, T.B.M.M. başkanlığından talep etmiştir. Celal Bayar başkanlığında kurulmuş olan komisyonun raporu son derece ilginçtir.

Komisyon, “imalâtı milli sermaye ile Türk müteşebbislerine...” vermeyi esas amaç olarak görmekle birlikte, Türkiye gibi, yalnız İsveç Kibrit piyasasının ellide-altmışta biri kadar bir piyasayı, “kuvvetli bir himaye olmadan” korumanın güç olduğuna dikkati çekmiştir. Hele

“... Keskin fabrikası gibi iptidai ve nakıs vesait ve usullerle çalışan müessesâtı sinaiyeyi himaye etmekten hiç bir fayda mutasavver olmadığı gibi edilecek fedakârlık da heder edilmiş” olacaktır.

Komisyon raporunun son kısmında, “emsaline numunei imtisal olmak ve halkımızın kudred ve cesareti teşebbüslerini tezyid ve himmetlerini tebci...” etmek amacıyla bu fabrikayı “en son sis-

tem makinalarla techiz ve fenni ve asri" bir şekle dönüştürmek için geniş devlet yardım ve ayrıcalıklarını öngören, bir öneriler demeti eklenmiştir. (T.B.M.M., 21/2/1340; s. 206-8). Fakat, bu önerilerin uygulanma olanağı bulması pek güçtü. Kısa bir süre sonra çıkan Bütçe Kanunu, kibrit üretim ve ithalini devlet inhisarına alıyordu. Bu inhisar ise

"Hükümet tarafından emaneten veyahut hükümetin murabakesi tahtında efrad ve şirketler tarafından veyahut şirket ve şirketlere devir suretiyle" idare olunacaktı. (T.B.M.M., 19/4/1340; 868)

Bu kanundan bir ay kadar sonra da, Türk Hükümeti, ithal inhisarlarla ilgili bir "ihale" açarak, şirketleri bu ihaleye katılmaya davet etti. Eylül 1924'de bu kez "üretim" inhisarıyla ilgili bir "ihale" açtı ve ithal inhisarını yerli üretim şartına bağladı.

Wikander'in çalışmasından (s. 44-49) S.M.C.'nin bu ihaleyi kazanabilmek için yaptığı girişimleri, özellikle bazı Fransız ve Belçika şirketlerini ihaleye girmemeye veya ortak halinde girmeye zorlamalarını, ayrıntılı olarak öğrenmekteyiz. Yine S.M.C.'nin, Wikander bunun ayrıntısını vermemekle birlikte, Türk yetkililerini ve parlamento üyelerini etkileme için yaptığı girişimler sonuçsuz kalmıştır. İki aşamalı ihale süresinde Türk yetkililer tersine şirket temsilcilerinden daha büyük ödümler koparmaya çalışmışlardır.

İhaleyi, ufak ve yeni bir Belçika firması olan S. A. Usines Allumettiére des Flanders kazanmıştır. Bir süre sonra ünvanını "Societe General Allumettiére et Forestiére" (SOGALFOR) olarak değiştiren bu şirketin, en büyük ortağı ve genel müdürü ise De Bodt idi.

Bu şirketle yapılan 25 yıllık "inhisar" anlaşması ilginç hükümler taşıyordu. Şirket bu ithal inhisar hakkına karşılık olarak yıllık 1.750.000 TL. verecekti.⁽¹⁾ Ayrıca Türkiye'nin sermayesinin en az yarısını koyacağı ve yönetim kurulu üyelerinin ekseriyetinin Türk olacağı bir şirket kuruluyordu. Bu şirket üç yıl içinde Türk kibrit talebini karşılayacak bir fabrikayı kurmayı üstleniyordu. Kurulacak fabrikada "yerli odun" kullanılacaktı.

(1) İlk yıl için şirket yalnız, 1,300,000 TL. verecekti. (Wikander, s. 46).

1 Nisan 1925 tarihinde 600.000 TL. sermaye ve Türkiye Kibrit İhisarı T.A.Ş. (—TKI, Société Anonyme Turque du Monopole des Allumettes en Turquie— **SATMA**) adıyla faaliyete geçen bu şirkette, yönetim kurulu başkanlığına, Çester demiryolu projesine de aracılık yapmış olmasından dolayı Çester Emin diye anılan Emin Bey, Umum Müdürlüğe ise, Cemal Hüsnü (Taray) getirildiler.⁽²⁾ Böylece şirketin kontroluna Türkler sahip oluyordu. Şirket ortakları arasında İsmet İnönü, Celal Bayar, Yunus Nadi vb. gibi önemli kişiler bulunuyordu (Ökçün, 1971 : 57). Bu ise, girişime verilen önemin bir göstergesi olsa gerekti.⁽³⁾

Fabrikanın odun (kütük) ihtiyacını karşılamak için Zindan ve Çangal Ormanları (ZINGAL) T.A.Ş. kuruluyordu. Bu şirket çok büyük ölçüde, Belçikalı ana şirket (**SO GALFOR**) ve yakınlarının kontrolunda bulunuyordu (Ökçün, 1971 : 51-55).

SATMA'nın yönetimindeki Türkler, fabrikanın kurulmasını hızlandırmak amacıyla, kibrit ithalatının yüksek fiyatla Belçika'daki ana şirket (**SO GALFOR**) fabrikasından yapılmasına rıza göstermişlerdir. 1925 yılının ikinci yarısından itibaren buradan ithal edilen kibritler Türk pazarına hakim oldular. Buna rağmen, Belçikalı şirket fabrika kurmayla ilgili girişimleri çok ağırdan alıyordu. Fabrika kurmayı geciktirerek, bu kârlı duruma devam etmek istiyordu. Bu ise **SATMA** yönetimindeki Türklerle Belçikalılar arasında anlaşmazlık doğuruyordu.

De Bodt'un İran'da da Türkiye'dekine benzer girişimlerde bulunacağı ve Türkiye'deki fabrikayı genişleterek "diğer islam ülkelerine" kibrit ihraç edeceği haberinden sonra, İsveç'te kibrit satmaya kalkması, **S.M.S.**'yi iyice rahatsız etti. Bu son girişimin Türk pazarında kendisini rahat bırakması için **S.M.C.**'ne karşı "bir kuvvet gösterisi" olduğu ileri sürüyordu.

(2) Cemal Hüsnü Taray, bu şirkete getirilişini, 12/9/1969 tarihinde bu yazara gönderdiği mektupta şöyle anlatmıştır : «Şirketi imtiyaz mukavelesinin bir maddesi gereğince umum müdürün Türk olması mecburiyeti vardı. O zamanki Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey, İmtiyaz sahiplerine beni tavsiye etmişti. Ben de bulunduğum Ziraat Bankası Umum Müdür Muavinliğinde, İdare Meclisiyle bazı meselelerden dolayı iyi geçinemiyordum. Yerimden de ayrılmamak için kendilerine o zamanda ağır görülebilecek tekliflerde bulundum, kabul ettiler. Ben de Umum Müdürlüğe gelmekte muzdar kaldım. Bu suretle memleketteki ecnebi şirketlerin ilk Türk Umum Müdürü oluyordum...».

(3) Cemal Hüsnü Taray'ın, bu fabrikanın kurulmasına verilen önemle ilgili görüşleri için bkz. Avcioğlu, (1968 : s. 200). Avcioğlu bu çalışmasında Belçikalı firmanın adını **De Bodt** diye kaydetmektedir. De Bodt, Belçikalı şirketin en büyük ortağı ve Genel Müdürünün adıdır; şirketin adı değildir.

S.M.C., İsveç içindeki toptancıları kontrol ettiği için, De Bodt'un İsveç'deki girişimini kolayca önledi. Aslında **S.M.C.**, kibrit makinaları imal eden Ahrens adlı şirketi de gizlice kontrol ediyordu. Ahrens, De Bodt'un Belçika'daki fabrikalarının makinalarını sağlamıştı. **SATMA** adına da Emin Bey Türkiye'deki fabrika için bu şirket temsilcileriyle temasta bulunuyordu. Ahrens'in kendine bir sipariş gelmesi halinde bunu reddetmesi imkânsızdı, çünkü bu halde sipariş Almanya'daki rakip bir firmaya gidecekti. Üstelik, Ahrens'in Emin Bey'le yaptığı temaslar, **S.M.C.**'ye **SATMA**'daki gelişmeleri yakından takip etme olanağı sağlıyordu. Ayrıca işlerin olanak ölçüsünde gecikmesini mümkün kılıyordu.

Wikander'ın ilginç bir şekilde sergilediği gibi (s. 50 - 56), **S.M.C.** ilk önce **SATMA**'yı kontrol edebilmek için, bu şirketin Türkler elindeki hisse senetlerini almaya çalışmışsa da, bunda başarılı olamamıştır. Daha sonra ise inhasar karşılığında Türk hükümetine "kredi açılabileceği" haberini yaymışlardır. Türk Hükümetinin, 1926 yılında bir Polonya şirketine, içinde 40 milyon İsviçre francı kredi de bulunan bazı mali olanaklar karşılığında, ispirto ve ispirtolu içkiler inhisarını vermiş bulunması ile **SATMA** içindeki anlaşmazlıklar, **SMC**'nin umutlanmasına neden olan faktörlerdi.

Fakat gelişme başka bir yörede oluştu. Belçika'daki kibrit şirketlerinin başta İngiltere olmak üzere aralarında Türkiye'nin de bulunduğu ülke pazarlarını ele geçirmeleri, **SMC**'na endişe veriyordu. Kreuger De Bodt'u şirketinin kontrol hissesini kendisine satmaya ikna etti. Bu satış, kamu oyunundan gizli tutulacaktı. **S.M.C.** böylece bir yandan Belçika'da kibrit piyasasına girmekle kalmıyor aynı zamanda bu şirket dolayısıyla **SATMA**'ya ortak olmuş oluyordu.

Kreuger, **SATMA**'da herhangi bir girişimde bulunmaktan kaçındı. Bir kere şirket yönetiminde Belçikalılar, dolayısıyla **S.M.C.** azınlıktaydı. Ayrıca şirketin Türklerle arası açılmıştı. Ayrıca "inhasar" anlaşmasının öngördüğü şartları **S.M.C.** ağır bulduğundan, ortaya çıkarak bu yükümlülükleri üstlenmek istemedi. Bir süre "sessiz kalmayı" tercih etti.

Bu arada Türk Hükümetinin, Belçika şirketiyle arası iyice bozuldu. Ancak 1927 yılı başında Sinop'ta bir fabrika inşaatına

başlandı. İnşaatın kalitesinin bozukluğu, yaygın şikâyetlere konu oldu. Üstelik inşaatın ağır gitmesi, fabrikanın anlaşma gereği 1 Ocak 1928 tarihinde üretime geçmesini, imkânsız kılıyordu.

Kibritlerin inhisar kapsamında olmasına karşı çakmakların dışında tutulması sonucu, bu son mala büyük bir talep kayması meydana gelmiştir. Bunun ise kibrit talebinin, dolayısıyla kibritten sağlanan gelirin artmasını önlediği öne sürülmüştür. Şirkete karşı iyi niyetinin bir delili olarak Türk Hükümeti 1927 yılında bu malında inhisarla kapsamına alınması amacıyla bir kanun tasarısını T.B.M.M.'ne sevk etti. Buradaki görüşmelerde, tasarı sert tepkilerle karşılaşmıştır. Örneğin, Rasih Bey kibrit satışlarındaki azalışın çakmakların rekabetinden doğmadığına işaret ederek, sorunu şöyle koymaktadır :

“... vardiatın artmamasına sebep yirmibeşbin sandıktan sonraki sarfiyatın yekûnundan hasıl olan kârın çoğunun hükümete ait olması maddesidir. Kârın çoğu hükümete aittir diye şirket yalnız şimendifer güzergâhında ve sahillerde vapur uğrayan yerlerde satış yapıyor. Dahilde nakliyat yapmıyor. Fazla nakliyeyi ve külfeti mucip olur diye. Asıl noksanlık buradan geliyor...”. (TBMM, 23/6/1927 : s. 595).

Mazhar Müfit Kansu (Denizli) ise, böyle bir yola gidilmesi halinde,

“... bütün (diğer) şirketler birer birer zararlarından bahisle bizden yeni yeni menfaatlar isteyeceklerdir...”. (TBMM, 23/6/1927 : s. 598).

Tasarı, TBMM’de red olundu. Bu arada şirkete duyulan tepkiler geniş biçimde sergilenme olanağı buldu.

Kreuger de SATMA’daki gelişmelerden memnun değildi. Fabrika’nın tamamlanamaması üzerine 1928 yılı için yapılan Kibrit İthalâtının çok büyük bölümü Sovyet’lerden yapılmıştı. S.M.C., De Bodt aracılığıyla yaptıkları tüm girişimlere rağmen, bu ithalâtın İsveç’ten yapılmasını sağlayamamışlardı. Üstelik ithalâtın bir bölümü De Bodt yoluyla Belçika’dan yapılmıştı.

SATMA’daki Belçikalıların hissesi, Nisan 1928 tarihinde The American-European Match Corporation tarafından alındı. İsmi

The American-Turkish Investment Corporation (**ATIC**) olarak değiştirilen bu şirket **SMC**'nin sahip olduğu International Match Corporation'ın bir alt kuruluşuydu. Böylece **SATMA** üzerindeki, **SMC** kontrolü pekleştirilmiş oluyordu.

Amerikalı şirket yetkilileri Türk Hükümetine, yeni bir fabrika inşa edebileceklerini belirterek, anlaşmazlığa son vermek istediler. Fakat Türk Hükümeti bu şirketin yükümlülüklerinden kurtulmak amacı güden eski şirket olduğunu ileri sürerek anlaşmaya yanaşmadı. Aslında Türk hükümetinin şüpheleri, **S.M.C.**'nin **SOGALFOR** ve **ATIC** üzerindeki kontrolleri dikkate alınırca büyük ölçüde doğrudu.

Çok geçmeden de, Mayıs 1928'de, Türk Hükümeti öngörül-müş olan hükümleri yerine getirmediğinden dolayı, şirketin kontratını fesh etti. Şirketin görevi ise "emaneten" Maliye Vekaletine devredildi.

Türk Hükümeti bunun üzerine, bu kez **SMC** ile "inhisar" anlaşması yapmak üzere görüşmelere başladı. Stockholm ve Ankara'da yürütülen bu görüşmelerde, Türk Hükümetinin kibrit üretiminin büyük bir bölümünün ülke içinde yapılması yolunda-ki ısrarlı tutumu anlaşmazlığa yol açtı. **SMC**'in ithalat inhisarını sağlamaya dönük çabaları ise Türk Hükümetince kabule değer bulunmadı. Görüşmeleri, 1929 yılı başında bizzat yürütmeye başlayan Maliye Vekili, Mayıs 1929'a kadar anlaşmaya varılmaması halinde, hükümetin kibrit üretimi için T.B.M.M.'nden yetki isteyeceğini bildirdi. Sonuç sağlanamaması üzerine görüşmeler kesildi.

Bu arada T.B.M.M., kabul ettiği bir kanunla "... memleketimizde kibrit fabrikası [olmaması dolayısıyla]... mühim miktarda paramızın harice çıkmasına ...mâni olmak üzere... memleketimizde bir kibrit fabrikasının tesisi..." (T.B.M.M. 11/5/1929: 2) için Maliye Vekaletine yetki veriyordu. Gerçi, Türk Hükümetinin kibrit makineleriyle ilgili teklif istediği Ahréns, **S.M.C.**'nin isteği üzerine, talebi cevapsız bırakıyordu. Buna rağmen, Türkiye diğer şirketlerle yapacağı görüşmelerde, yerli üretimle ilgili isteklerine, geriye dönülmesi güç bir hukuki yapı kazandırmış oluyordu. Kısa bir süre sonra çıkarılan bir başka kanunla bir yandan "inhisar"ın Maliye Vekaletine devri işlemlerine yasal bir dayanak sağlanarak, bir yandan da çakmak inhisar alanına alınarak, in-

hisar yabancı girişimciler için daha çekici hale getiriliyordu. (T.B.M.M., 1/6/1929 : 228-30).

1929 yılı sonbaharında görüşmelere yeniden başlandı. Bu kez S.M.C. görüşmelerden “resmen” çekilmiş görülmekle birlikte, görüşmeler bu şirketin talimatı üzerine ATIC tarafından yürütülüyordu. Görüşmelerin hemen tüm aşaması S.M.C. ve bizzat Kreuger tarafından “perde arkasından” kontrol ediliyordu.

Görüşmelerin uzaması S.M.C.'ye pahalıya mal olmaktaydı. Türk pazarının Sovyet'lerden ithal edilen kibritlerle dolmasını önlemek üzere, S.M.C. Türk pazarını “kibrit seline” (s. 60) tutmuştu. Ortalama ihrac fiyatlarının % 40-60 altında fiyatlarla yapılan bu ihracat, 1928-30 yılları arasında şirketi, Türkiye'deki faaliyetlerinden dolayı \$ 390.000 zarara sokmuştu.

Türkiye, nihayet 14 Haziran 1930 tarihinde ATIC ile bir anlaşmaya vardı.⁽⁴⁾ Bir gün sonra T.B.M.M.'nde görüşülerek kabul edilen bu anlaşmanın ana nitelikleri şöyleydi :

Türkiye, kibrit, çakmak ve benzeri tutuşturucuların üretim, ithal, ihrac ve satış haklarını 1 Temmuz 1930 tarihinden itibaren 25 yıl için ATIC'ye vermekteydi.

Bu inhisar hakkına karşılık olarak ATIC, iki yıl içinde İstanbul ili içinde ülke tüketimine yetecek bir fabrikayı işletmeye açacaktır. Ayrıca imtiyaz süresinde her yıl 1.750.000 TL. kira verecektir. Satışların belli bir oranı aşması ve ihracat yapılması halinde bu miktar daha artabilecektir. Gümrük ve diğer vergilerden muafiyet karşılığı olarak her yıl ayrıca 50.000 TL. ödeyecektir. Bunlar dışında, ATIC, Türkiye'ye yüzde 6,5 faizle ve 25 yıl süreyle 10.000.000 altın dolar borç vermeyi kabul etmiştir (T.B.M.M., 15/6/1930 : 244-9).

Bu anlaşma, Belçika şirketleriyle yapılmış olan anlaşmadan önemli farklılıklar göstermektedir. Herşeyden önce, “ortak bir

(4) Maliye Vekaleti'nin Haziran ayı başında şirketler üzerinde anlaşmaya vardığı taslak, T.B.M.M. Bütçe Encümeninde değişikliğe uğratılmıştır. Özellikle, anlaşmazlık halinde Türk Mahkemelerinin kazai yetkisinin kabulü yönündeki isteği, şirket —avans ilgili anlaşmazlıklar dışında— kabul edilmiştir. Bütçe Encümeninin adli kapilütasyonları yeniden canlandırılmama amacıyla gösterdiği sert tepki, şirketi, bu konuda boyun eğmeye zorlamıştır. Avans para ödemeleriyle ilgili uyuşmazlıklarda ise kullanılacak “hakem” üzerinde anlaşılamazsa ancak bu halde İsviçre Federal Mahkemesi hakemi tayin edecektir (H.M., 15/6/1930).

rılan bir anlaşmayla da, şirkete olan tüm borçlar tasfiye edilerek, imtiyaz Maliye Vekaletine devredildi (Karacık, 1944 : 98-105).

Böylece hem kibrit inhisarı hem de alınmış olan borç, 25 yıllık imtiyaz süresi bitiminden önce, ortadan kaldırılmış oluyordu.

Türkiye iktisat tarihiyle ilgili araştırmalarda çeşitli ticari, mali ve sanayi kuruluş (veya firma) tarihlerinin son derece sınırlı oluşu, önemli bir eksiklik olarak görünmektedir.⁽⁶⁾ Bu eksikliğin giderilmesinin iktisat tarihimizin ana çerçevesiyle ilgili yorumlara da genişlik ve derinlik kazandıracağı muhakkaktır. Böyle bir çerçeveden bakılınca Wikander'in çalışması önemli bir katkıdır. Ancak, Wikander'in, büyük ölçüde SMC belgelerine dayalı bu çalışmasında, kibrit inhisarıyla ilgili yerli belgeleri inceleyememiş olması önemli bir eksikliktir. Buna yazarın Türk ekonomisinin bu dönemdeki gelişme çizgisiyle ilgili, kısıtlı bilgisi —ki bu bilgi Hershlag'ın Türkiye ile ilgili çalışmasıyla sınırlıdır— eklenince, boşluk daha da büyümektedir. Bu eksiklikler, yazarın Türkiye ile ilgili yorumlarında, ya da yorumdan kaçışlarında, açıkça görülmektedir.

Başka bir önemli eksiklik Wikander'in, çok uluslu şirketlerinden öncülerinden biri sayılabilecek S.M.C.'yi incelerken, belli bir analitik çerçeve kullanmamasından doğmaktadır. İncelemedeki çeşitli ülkelerle bilgiler, tüm ilginçliğine rağmen, analitik bir karşılaştırmaya pek olanak vermemektedir.

Buna rağmen, Wikander başka kaynaktan ulaşılması güç bilgileri önümüze sererek, bu konuda yapılacak araştırmalar için bize büyük kolaylık sağlamış olmaktadır.

Selim İLKİN

Ekonomi Bölümü
Orta Doğu Teknik Üniversitesi

(6) 1908 sonraki "politik hatırat"larda, özellikle yabancı şirketlerin, bazı kişilere —çoğu kez de onların sahibinin muhalifi olan kişilere— sağladığı olanak ve ayrıcalıklara geniş yer verildiği görülmektedir. Bu şirketler üzerinde ayrıntılı çalışma yapmadan, bu tip bilgileri değerlendirmek mümkün değildir. Kibrit şirketleriyle ilgili bu tip iddialar için bkz. Us. (1966 : 82).